

електронних видань, слід трактувати як помилкові, викликані, вірогідно, аберацією пам'яті. Водночас вони є доказом того, що попри всі заходи безпеки та секретності, які зазвичай вживалися при прильотах Гітлера, місцеві мешканці про них знали й це знання з часом набуло рис фольклору з притаманними йому гіпертрофованими характеристиками подій та архетипів їх учасників.

Джерела та література

1. Петров Б. Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані в серпні 1941 р.? / Б.М. Петров // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 82 – 87
2. Manstein E. Verlorene Siege / Erich von Manstein. – Bernard & Graefe, 2009. – 668 s.
3. Stahlberg A. Die verdammte Pflicht / Alexander von Stahlberg. – Ullstein Taschenverlag, 1990. – 494 s.
4. Baur H. Mit Maechtigen zwischen Himmel und Erde / Hans Baur. – K.W. Schuetz-Verlag Coburg, 1993. – 328 s.
5. Schulz A. Drei Jahre in der Nachtrichtenzentrale des Fuehrerhauptquartiers / Alfons Schulz. – Christiana-Verlag, 1996. – 274 s.
6. Макаров В. Как наши танкисты чуть не взяли Гитлера в плен [Електронний ресурс] / В. Макаров // Аргументы и факты. – № 1271. – режим доступу: http://gazeta.aif.ru/_online/aif/1271/16_01
7. Шевченко Я. По каким улицам Запорожья Гитлер ходил [Електронний ресурс] / Я. Шевченко // В городе. – 11.03.2011. – режим доступу: <http://zr.vgorode.ua/news/46869/>
8. Sönke N. Abgehört. Deutsche Generäle in britischer Kriegsgefangenschaft 1942–1945 / Sönke Neitzel. – Propyläen, Berlin, 2005. – 640 s.

Перепада В. В. Гитлер в Запорожье: попытка реконструкции

Статья посвящена пребыванию Адольфа Гитлера в оккупированном Запорожье на протяжении 1942-1943 гг. На основе имеющихся источников (в первую очередь – мемуаров) проанализирован каждый из четырех его визитов в город. Выявлены некоторые места пребывания фюрера. Опровергнута недостоверная информация по указанной теме, которая встречалась в местной печати.

Ключевые слова: Адольф Гитлер, Запорожье, оккупация, Третий рейх, Вторая мировая война

Perepadya V.V. Hitler in Zaporizhzhya: attempt of reconstruction

This article is devoted to Adolf Hitler's stay in occupied Zaporizhzhya during 1942-1943. Based on available sources (primarily – memoirs) each of his four visits to the city are analyzed. Some places of fuhrer's stay are clear. The false information from this topic, that happens in the local press, is refuted.

Keywords: Adolf Hitler, Zaporizhzhya, occupation, the Third Reich, World War II, Erich von Manstein.

УДК 94-058.6(477.64)“1941/1945”

Т. В. Винарчук

ЖЕРТВИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У представленій публікації розглядається проблема достовірності радянської офіційної статистики жертв мирного населення в період окупації на території Запорізької області. Офіційні радянські дані були визначені за результатами пошукової роботи Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, яка діяла з листопада 1942 р. по березень 1946 р. Українські та зарубіжні дослідники висловлюють припущення, що під час підрахунку кількість жертв мирного населення була завищена за рахунок віднесення до загиблих осіб, які не повернулися з евакуації, або були відсутні з інших причин, загиблих новобранців призову 1943-44 рр. із місцевого населення. Автор статті наводить приклади масових розстрілів євреїв, партійного та радянського активу, каральних заходів окупаційної влади тощо.

Ключові слова: окупація, Запорізька область, Друга світова війна, статистика

Події Другої світової війни вписані в історію людства кривавими рядками цілеспрямованого масштабного знищення цивільного населення, що вкотре продемонструвало небезпечність захоплення ідеологічними конструкціями, які містять у собі заперечення або за національною, або за соціальною ознакою найголовнішого права людини – права на життя.

Після закінчення війни у центрі уваги її учасників постали в першу чергу геополітичні завдання, країни-переможниці поспішали в сприятливих для них умовах максимально задовольнити свої територіальні та політичні інтереси, посилити свій вплив у міжнародній політиці. Одним із вагомих аргументів на підтримку претензій СРСР стало зокрема питання про розмір понесених матеріально-технічних збитків та демографічних втрат. Таким чином визначення кількості загиблих радянських громадян набуло політичного забарвлення, державні інтереси узяли верх над принципом об'єктивності. Політичний контекст проблеми визначення демографічних втрат СРСР в роки Другої світової війни відзначають як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Наприклад, Л.Л. Рибаківський, доктор економічних наук, керівник центру соціальної демографії ІСПД РАН, підкреслює, що в СРСР найважливіші факти, особливо ті, які мали надзвичайне ідеологічне значення, оприлюднювалися виключно очільниками держави. Так само за період з 1946 по 1990 рр. оцінка підсумків людських втрат змінювалася 4 рази, кожного разу після оголошення їх генеральними секретарями (Й. Сталіна, М. Хрущова, Л. Брежнєва, М. Горбачова), а вчені лише їх інтерпретували [1, с.89].

Незважаючи на те, що дослідники неодноразово намагалися визначити точну кількість жертв окупаційної влади, це питання дотепер залишається дискусійним. Також до сьогодні залишається не встановленою точна кількість загиблих в період окупації мирних мешканців Запорізької області.

Основу радянської статистики кількості загиблих цивільних громадян на окупованих територіях складають матеріали та підрахунки визначені за результатами пошукової роботи Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників (далі НДК), що розпочала діяльність з листопада 1942 р. та завершила загальні підрахунки у березні 1946 р. [1, с.90]. Проте, піддають сумнівам точність підрахунків комісії, а значить й офіційних радянських даних жертв мирного населення за період окупації, різні вчені. Російський науковець В. Земськов переконаний у тому, що визначена НДК кількість загиблого цивільного населення у 6,8 млн осіб є завищеною вдвічі [2, с.252].

Цілком зрозуміло, що сьогодні, за 70 років потому, вкрай важко детально реконструювати процедуру пошукової та аналітичної роботи надзвичайних комісій, відновити в повному обсязі весь масив їх джерельної бази, але факти, які подекуди потрапляють у поле зору сучасних істориків, додають черговий раз підстави для критичного осмислення офіційної радянської статистики.

Наприклад, український дослідник А.В. Скороготов проаналізував підведення підсумків роботи НДК в Харківській області. Вчений зазначає, що в результаті пошукової роботи в 1943-44 рр. комісії вдалося встановити втрати населення в Харкові та області: загальні втрати Харкова (загиблі та вивезені до Німеччини) 47358 осіб, з яких убитих, повішаних та замучених – 35174, по області – відповідно 69180 та 45417 осіб.

Такі дані було подано на початку липня 1944 р. до центральної комісії у Москві, але вже наприкінці липня обласна комісія звернулася із проханням внести уточнення до звіту, зокрема у графі «убито, замучено мирних громадян» цифру 50296 замінено на 270296 осіб, а у графі «убито, замучено військовополонених» вважати не 11365 осіб, а 22365 [3, с.324-325]. Отже, уточнення зробили суттєві, в результаті яких чисельність вбитих зросла у кілька разів.

Вважаємо, що процедуру підведення підсумків державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів у Харкові, що стали основою для офіційної радянської статистики, не можна не брати до уваги дослідникам періоду окупації також в інших областях України. Очевидно, така ситуація була типовою, втручання центральної комісії до зведених звітів в областях завершувалися подібним коригуванням даних, а ось які факти, джерела, або обставини стали підґрунтям для цього нам невідомі.

Надзвичайна комісія, що вивчала факти злочинів окупаційної влади на території Запорізької області, завершила роботу в місті Запоріжжі підписанням 20 квітня 1944 р. «Акту державної комісії з визначення та розслідування про звірства, грабунки та вбивствах німецько-фашистськими загарбниками та їх поплічників в місті Запоріжжі» [4]. НДК у період жовтень 1943 р. – лютий 1944 р. працювала над визначенням кількості жертв серед мирного населення та військовополонених по районах Запорізької області, в містах Мелітополь і Бердянськ [5, 6].

Як і в інших областях СРСР комісія в Запорізькій області збирала факти і здійснювала підрахунки на підставі документів, свідчень очевидців, висновків судово-медичної експертизи. Висновки НДК склали основу офіційним радянським даним та були опубліковані у 1959 р. [7].

Піддають сумнівам точність офіційної статистики загиблих громадян Запорізької області в роки окупації також співробітники Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума». За даними наданими нам Інститутом «Ткума», що була отримана ними в результаті опрацювання фондів Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Російської Федерації, а саме, фондів Надзвичайної державної комісії, консультацій зі спеціалістами з історії Голокосту та Другої світової війни, такими як О. Круглов, М. Тяглий, І.Тарнавський, цифри страчених мирних громадян в роки окупації є завищеним.

Не вдалося підтвердити результати підрахунку НДК також колективу обласного пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України». Пошукова та видавнича діяльність регіональних редакційних колегій Книги Пам'яті України та відділень пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», підготовка та випуск ними поіменних видань Книг Пам'яті і Книг Скорботи по областям дістали підтримку Президента України указом від 11 травня 1999 року N 494/99 «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» [8].

Результати пошукової роботи співробітників агентства оприлюднені у колективній монографії «Книга Скорботи України. Запорізька область» (Запоріжжя, 2000). Дослідникам вдалося встановити із 66 795 визначених НДК лише 13939 прізвищ, в т.ч. 5621 чоловіків, 2094 жінок, 2211 дітей, не встановлено прізвищ 4013 осіб [9, с.7]. Значно менше за радянські офіційні дані підтверджено кількість загиблих мирних громадян в містах Запоріжжя та Мелітополі.

Так, за радянською статистикою в м. Запоріжжя окупаційна влада стратила 44 тис. радянських громадян, а Мелітополі та районі 14410, проте пошукова група «Книги пам'яті України» знайшла підтвердження щодо 2278 запоріжців та 938 мелітопольців. Разом з тим, в деяких населених пунктах області кількість виявлених страчених мешканців перевищувала дані НДК. Наприклад, Розівському районі пошукова група виявила страчених 415 осіб проти 44 заявлених НДК, Веселівському 240 осіб проти 22, Вільнянському відповідно 883 та 225, Чернігівському 388 та 101, Куйбишевському 272 та 42, Якимівському 222 та 102 [9, с.8]. Інформацію щодо результатів пошукової роботи обласного пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» та НДК з метою порівняння ми представили у таблиці.

**Порівняння статистичних даних
щодо жертв серед мирного населення Запорізької області в роки окупації**

Місто, район	НДК		Книга скорботи України				
	військово-полонених	цивільного	всього	чол.	жін.	діти	не встановлено прізвище
м. Запоріжжя	5000	44 000	2278	1346	636	296	-
м. Бердянськ та район	1009	665	2475	212	117	528	1618
Василівський	не встановлено	787	800	393	73	35	299
Великобілозерський	13	236	158	130	15	13	-
Веселівський	не встановлено	22	240	81	38	18	103
Вільнянський	220	225	883	440	46	58	339
Гуляйпільський	не встановлено	2417	943	294	213	299	137
Запорізький	114	275	506	246	48	36	176
Кам'янсько-Дніпровський	63	586	1062	341	91	70	560
Куйбишевський	1	42	272	96	34	55	87
м. Мелітополь та район	62	14410	938	382	225	234	97
Михайлівський	431	185	447	226	51	44	126
Новомиколаївський	55	164	221	117	25	12	67
м. Орхів та район	1178	122	321	218	52	31	20
Пологівський	7000	700	390	174	88	107	21
Приазовський	не встановлено	575	292	178	42	31	41
Приморський	1	200	396	172	103	95	26
Розівський	не встановлено	44	415	77	53	86	199
м. Токмак та район	633	837	292	154	52	60	26
Чернігівський	24	101	388	226	65	59	38
Якимівський	112	102	222	118	27	44	33
Всього	15916	66795	13939	5621	2094	2211	4013

Причини розбіжностей у представлених даних щодо загиблого мирного населення зумовлені різними факторами. Водночас маємо наголосити на тому, що жоден із наведених у нашій публікації дослідницьких колективів, вітчизняних або зарубіжних вчених, не заперечують фактів знищення окупаційною владою місцевого населення. Заперечення гибелі наших співвітчизників під час окупації є таким самим злочином, як і самі терористичні акції. Разом з тим, встановлення обставин загибелі радянських громадян в роки війни є питанням принциповим, оскільки це дає можливість чітко розмежувати причини демографічних втрат області за роки Другої світової війни: військові, ті хто відмовилися повертатися на батьківщину поміж примусово вивезених на роботу, або загиблі під час повернення на Батьківщину, ті, які виїхали із окупаційною владою тощо.

Абсолютно зрозуміло, що неспівпадіння в межах кількох відсотків зумовлено погрішностями методології обліку та тогочасними технічними можливостями його здійснення. Однак, в оцінці сучасною вітчизняною та зарубіжною історіографією офіційної радянської статистики жертв мирного населення мова йде про можливе завищення їх чисельності у кілька мільйонів, а це вже вагомні підстави для ретельного наукового аналізу.

Історики вже висловили припущення щодо можливих причин помилок у підрахунку загиблих мирних громадян. Наприклад, російський дослідник В. Земськов називає серед причин викривлення підрахунків те, що місцеві комісії часто до жертв зараховували тих, хто ще не повернувся з евакуації та відсутніх за місцем довоєнного проживання за іншими причинами [2, с.252]. Дійсно, в Запорізькій області комісія здійснювала підрахунки з жовтня 1943 р. по весну 1944 р., одразу за вступом до населених пунктів Червоної Армії, тому зауваження російського дослідника видається нам логічним. Крім того, підтверджує висновки російського дослідника, також той факт, що жителі окупованих міст у пошуках джерел для виживання за можливості переїжджали до родичів у село. Цілком можливо, що на момент роботи комісії багато з них ще не повернулися на місця довоєнного проживання, особливо якщо їх житло було зруйнованим, тобто повертатися їм просто не було куди.

Болючим залишається питання також про чоловіків 1893-1925 років народження, яких спіткала трагічна доля так званих «чорних свитків». На визволеній території України мобілізація чоловіків віком від 17 до 50 років відповідно до наказу Ставки №089 від 9 лютого 1942 р. почалася у січні – березні 1943 р. Мобілізацію із значними порушеннями здійснювали як офіційні призовні комісії так і польові військкомати, про які радянська історіографія практично не згадувала. Ветерани, яких опитували науковці Меморіального

комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», засвідчили, що польові військомати склалися із декількох представників військової частини, що визволила місцевість. За спогадами ветеранів, мобілізацію здійснювала група солдатів, яка просто ходила по хатах і забирала чоловіків [10].

Такі засоби мобілізації цілком правомірно викликають у науковців питання про причини, які спонукали радянській уряд до подібних екстрених методів поповнення армії, адже СРСР розпоряджався великими людськими ресурсами на тих територіях, що не були окуповані. Радянській уряд мав можливість сформувати значні резерви із населення тих територіях без зайвого поспіху, порушень правил мобілізації, а також здійснити їх належну підготовку та навчання. Натомість, призвані в ході наступальних операцій, новобранці із окупованих територій масово гинули у перших боях, а значить знову виникала необхідність поповнювати бойові частини.

Українській історик В. Гриневич вважає, ця жорстока мобілізація була обумовлена як об'єктивними так і суб'єктивними причинами. З одного боку, прискорювалося введення в бій нових резервів, а з іншого боку, у такий спосіб радянське вище керівництво на чолі із Сталіним прагнуло помститися українцям за 1941 р. Відверто негативне ставлення до українців висловлювали як рядові червоноармійці, так і відомі генерали [11].

На жаль, Запорізька область не стала винятком у мобілізаціях 1943-44 рр. Як і в інших областях України, у наступальних боях Червоної Армії гинули тисячі «чорних свитків» наших земляків. Але народна пам'ять зберегла не тільки ті криваві події на території області восени 1943 р., а також сам процес поповнення армії молодими чоловіками із місцевого населення і чому рідні їх після того живими вже не бачили. Майже півстоліття учасники та очевидці тих подій за тоталітарного режиму змушені були мовчати, але на сьогодні ми маємо значну кількість записаних та опублікованих свідчень запоріжців про визвольні бої в нашому регіоні. Наведемо кілька прикладів.

Вчитель математики М. Молодик, уродженець села Ново-Гупалівка Запорізької обл., в період окупації проживав із своєю родиною в Дніпропетровську та у своїх спогадах поділився враженням про наступ радянського війська в 1943 р. Напередодні наступу радянських військ М. Молодик відвідував рідне село провідати батьків, братів та сестер. Його наступні відвідини батьків справили на чоловіка гнітуче враження: «Я уже отмечал, что когда при немцах я посещаю Ново-Гупаловку, то в селе было полно мужчин, которых не успели мобилизовать при отступлении наши военкоматы, а вот теперь их не стало. Все в один день погибли» [12, с.74]. Далі він дає пояснення таким різким змінам у селі: «Дело в том, что, когда наши войска освобождали от немцев тот или иной пункт, то было указание, всех мужчин, которые остались на оккупированной территории, считать провинившимися перед советской властью, зачислять всех в штрафные роты и посылать в самые опасные места боя для искупления своей вины кровью» [12, с.74].

Мешканку с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області К.І. Чигрин, 1926 р.н., вразили негативні настрої червоноармійців по відношенню до українців: «А от я вам скажу, як вже в 1943 р. прийшли наші русаки, вони нам дуже робили, як ті німці. Кажуть: «Ви, хохли, здали німцям, продали свою Україну. Ваші сиділи дома. І в плену були. А тепер ми должны кров проливать, вас визволят». А ми винуваті? Ми ж діти» [13, с.30]. Жінка не могла збагнути в чому завинила перед тими червоноармійцями і за 58 років по тому ті слова викликали у неї і здивування, і обурення.

За жителем села Скельки Василівського району Запорізької області А.О. Гальченко (1924 р.н.) прийшли у жовтні 1943 р. о 12 годині ночі. Хлопця, який не вмів стріляти, в цивільному одязі, одразу кинули на передову неподалік від рідного села [14, с.227]. Його земляк В.М. Брик (1926 р.н.) згадував, що колону новобранців, у який рухалися він і його односельчани, зупинили і оголосили наказ: «Пріказ Сталіна – двадцять п'ятий, двадцять шестий год на передову», – так що, [нерозбірливо] нас у Скельку не повели, а повели туди...» [14, с.271].

Що переживали чоловіки, які ще вчора займалися буденними справами, займалися господарством, оберігали своїх рідних від небезпеки, прагнули вижити та чекали на визволення, і тут раптово, коли здавалося б вже все майже минуло, опинялися в пеклі передової? «Чорні свитки» часто озброєні лише гвинтівкою, а то і без неї, не обізнані з елементарними правилами безпеки в умовах бойових дій, мали мінімальні шанси пережити перші бої. У їх спогадах постає жаклива картина – бійці, що не знають своє бойове завдання, а значить не уявляють чітко що їм треба робити, дії розгортаються хаотично, солдати без мінімальної морально-психологічної адаптації охоплені відчаєм, і як результат – велика кількість загиблих. Приблизно за таким сценарієм розгорталися події першого бою А.О. Гальченко (1924 р.н., с. Скельки): «Куди бігти? Що робить? Я ж не обучений. Підскачів, коли [нерозбірливо] каже: "Вискакуй з [нерозбірливо] і біжи вперед". Ну я вискачів і пашол вперед! Яка там винтовка!!! Позабирав, валялася... Ну, вибитий хто, її бере» [14, с.227].

Інший наш земляк, П.В. Бакун (1925 р.н., с. Мала Білозірка), згадує, що з його села мобілізували восени 1943 р. 36 осіб 1925 р.н. Новобранців охопив страх: «Пригадую, сидимо в окопах – плачимо – малі ж, хлопці по 17 год!» [13, с.106]. З першого бою із 34 осіб повернулося лише 19, але події справили гнітюче враження на тих, хто вижив в ньому: «Ваня Завгородній прийшов – це ж друг мій – прийшов не живий, ні мертвий. Я кажу, - "Ваня, лягай, а я автомат почищу". Питаю в нього: "Ти хоть стріляв?" А він каже: "Я не помню"» [13, с.106].

Після кровавих боїв загиблих новобранців розшукували родичи і самотужки ховали, деякі родини ховали одразу кількох чоловіків. Наприклад, теща В.Ю. Головка (1932 р.н., с. Скельки) поховала чоловіка і брата: «Її мати їздила, підводою поїхала в Балки, і ото ж чоловіка взяла по одежі, у купі. І ото забрала його

й повезла додому. Чоловіка і брата. Обох убило отам. В підводу вкинула й повезла, поховала тут на кладбіщі... Ото їхали туди. Забирали своїх... Узнавали... Та що ти... Варварськи» [14, с.365].

Очевидця тих подій, М. Молодика таке ставлення до своїх громадян викликало обурення і здивування: «... легко их скосили, как траву, из пулеметов и автоматов. А на другой день, когда регулярные войска отогнали немцев подальше, родственники похоронили убитых. И это не только в Ново-Гупаловке, по всех селах и городах. Сколько же погибло советских людей, считай от своих же людей? А сколько они могли принести пользы на фронте и ускорить победу! Но мы эти миллионы людей списываем, что их убили немцы» [12, с.74-75].

Таким чином, наведені приклади дають нам підстави для припущення того, що під час пошукової роботи НДК частину загиблих новобранців осені 1943 р. могли віднести до категорії загиблих мирних жителів, особливо тих чоловіків, яких забирали польові військкомати серед ночі, а за кілька днів кидали на передову. Оскільки переважну більшість новобранців не встигали забезпечити обмундируванням, то родичи їх ховали так, як вони загинули – у цивільному одязі. Хочемо наголосити на тому, що питання обліку загиблих новобранців із місцевих мешканців є вкрай складним і потребує окремого детального дослідження. Ми не ставили за мету здійснення підрахунків, це вимагає залучення широкого кола джерельних матеріалів. Проаналізовані нами факти дозволяють висловити лише припущення щодо можливих прорахунків під час складання радянської офіційної статистики демографічних втрат в роки війни.

Серед усіх категорій населення, яке знищувалося нацистською окупаційною владою, найкраще досліджені розправи із євреями, а дані по цій категорії вважаються найбільш достовірними. Що стосується геноциду циган у Запорізькій області, то відомі далеко не всі випадки масових розстрілів циганського населення. Співробітники Інституту вивчення Голокосту «Ткума» вважають, що жертвами нацистського Голокосту на території Запорізької області стали 14118 євреїв.

Розстріли євреїв відбувалися на території області весь період окупації, але у місті Запоріжжі найбільше їх знищили в березні-травні 1942 р. За свідченням жителів окупаційного Запоріжжя євреїв почали реєструвати з 14 жовтня 1941 р., їх примушували носити на лівій руці білу пов'язку із жовтим кантом та шестикутною зіркою. 24 березня 1942 р. євреям наказали зібратися біля міської управи нібито для відправки на роботу до Мелітополя, натомість їх розстріляли в Запоріжжі на території колишнього радгоспу ім. Сталіна [4, арк.10].

Розстріл євреїв навесні 1942 р. підтверджують дані переписів населення міста Запоріжжя окупаційною владою. Станом на 18 жовтня 1941 р. на території старої частини міста проживало 1841 особи єврейської національності, 26 циган та 10 караїмів [15, арк.5]. Наявність 1852 євреїв, 26 циган та 10 караїмів серед населення старої частини міста фіксує також перепис населення на 1 січня 1942 р. [15, арк.12]. До 1 травня 1942 р. в національній структурі міста відбулися зміни, зокрема, зменшилася кількість циган до 18 осіб та караїмів до 3, а ось євреїв зникли навіть із переліку національних груп [15, арк.27]. Зміни у статистиці міської управи щодо кількості населення міста та його національного складу збігаються із свідченнями очевидців про масові розстріли євреїв у березні-квітні 1942 р.

Найбільшими місцями страт в області визнано у місті Запоріжжя територію колишнього радгоспу ім. Сталіна (тепер Дослідна станція), в Бердянську – Мерлікову балку, Мелітополі – противотанкові рови поблизу міста. Каральні заходи здійснювали Шосте відділення поліції, так звана «кавказька рота» та німецький кавалерійський «швадрон» [9, с.9].

Ми маємо спогади очевидців страт євреїв в Мелітополі, Бердянську, Запоріжжі та інших населених пунктах міста. Події розгорталися за схожим сценарієм. Так, наприклад, в Мелітополі 8 жовтня 1941 р. окупаційна влада оголосила реєстрацію єврейського населення міста нібито для переселення, але натомість їх розстріляли в протитанковому рову біля сіл Вознесенівка та Костянтинівка (німці дали цій місцевості назву «Сырая земля») [9, с.12].

Очевидці масових розстрілів євреїв у Мелітополі згадують, що спочатку розстрілювали чоловіків, а потім жінок та дітей. Тих, кого одразу не вбили, а тільки поранили, ховали живцем. Місцеві жителі стверджували, що кілька днів лунали стони та земля нібито дихала, але охорона нікого не підпускала. У змішаних родинях подружжя розлучали, забирали дітей. Дітей часто або заколювали штиками, або закопували живцем, інколи їх труїли: «Маленьких єврейських дітей зібрали на першому поверсі будинку, де нині краєзнавчий музей, а потім німець підходив і всім дітям по черзі мазав по губах ватою, у чомусь змоченої. Як проведе, так дитина тихенько падає мертвою. А потім їх, як мішечки, завантажили до машини і повезли» [16].

За висновками судово-медичної експертної комісії, що обстежила залишки трупів у могильниках на території Запоріжжя в рамках діяльності НДК у 1943-44 рр., дітей до 7 років здебільшого не розстрілювали, а переважно оглушували, скидали до могильника та закопували живцем [4, арк.16].

Знищення євреїв в області після розстрілів у перші дні окупації не припинилося. Протягом двох років німецькі загарбники розшукували євреїв, щодня заарештовували на вулицях десятки-сотні громадян, dopravляли їх до гестапо, де вимірювали носи, вуха, голови для визначення національності. Наприклад, у Мелітополі вдалося уникнути розстрілу 62 річній Вікторії Йосипівні Хаймович, її сусіди Медведєви поручилися перед окупаційною владою, що вона не єврейка. Вікторія Йосипівна, білява та з блакитними очима, зовні не схожа на єврейку, повернула своє дівоче прізвище Сирота. Але жінку не залишили в спокої, її викликали на перевірку, примушували говорити «складні» слова, щоб переконатися у тому, що вона не має гаркавості, вимови, нібито характерної для євреїв [16].

Практично щодня до протитанкового рову під Мелітополем звозили по 2-3 машини людей та розстрілювали. В результаті протягом двох років у місті Мелітополі було винищено майже все єврейське населення – близька 8000 осіб.

У перші дні окупації розпочався розшук та страти євреїв у Бердянську (у той час Осипенко). За даними Інституту «Ткума» єврейське населення міста зібрали на Базарній площі, вивезли в Мерликову балку, де в 6 км від міста 900 жінок, старих людей та дітей загнали в сарай, а потім розстріляли.

Платок Рувим Грешович житель села Гупалівка Новозлатопольського району розповідає, що в перші дні окупації оголосили про збір євреїв для відправки до Палестини. Їм наказали взяти із собою найкращий одяг та по 30 кг хліба. Але євреїв розстрілювали, тих хто відмовлявся йти до місця зборів тягли силоміць. Рувим Гершович згадує, що перед стратою знущалися – били, різали шкіру, висмикували нігті, дітей обливали газом та підпалювали [17].

Масові розстріли єврейського населення відбулися на території Гуляйпольського району області, що із Розівським, Новомиколаївським районами до 1939 р. входили до складу Новозлатопольського району, що мав статус єврейського національного. Зокрема, на території колгоспу «Заповіт Ілліча» с. Гуляйполе в протитанковому рові гітлерівці розстріляли 1700 осіб єврейської та циганської національності. У листопаді 1941 р. до с. Новозлатопіль звезли євреїв із всього району та стратили 800 осіб у дворі гестапо. Повністю знищили єврейське населення у с. Новодарівка, с. Приютне, с. Розкішне Жовтневої сільради, у с. Жовтневе [18, с.311].

Драматичні події розгорталися в усіх населених пунктах де проживали єврейські родини, у багатьох селах знищили їх всіх. Але деякому вдалося врятуватися від розправи. Порятунку шукали різними способами: знищували документи, які могли видати їх національну приналежність, приймали православне хрещення, тому як німці вважали православних слов'янами, переховували дітей у родичів, знайомих. Багато знаходилося серед мешканців області сміливців, які наважувалися під страхом покарання допомогти євреям та іншим приреченим врятуватися від смерті [16].

Цікавий факт щодо порятунку караїмів Мелітополя наводить І.Шайтан. Справа у тому, що напередодні війни в Мелітополі проживало 130 караїмів. Окупаційна влада 20 листопада 1941 р. наказала всім караїмам міста зібратися поруч із млином, де до революції розміщувалася караїмська кенаса. Їх планували розстріляти, як євреїв, але вдалося переконати німців в тому, що караїми це не євреї. Встали на захист караїмів та врятували їх від страти мелітопольці Гелій Семенович Ялпачик, міський голова Василій Дем'янович Перепльотчиков, співробітник міської управи Андрій Євграфович Путов [19]. Після війни доля одного із рятівника склалася трагічно. А. Путов виїхав із міста напередодні вступу радянських військ, а В. Перепльотчикова було засуджено, ризик життям для порятунку сотні людей від розправи окупантів не врятував його від важкої долі радянських таборів.

Запорізька область напередодні війни не відносилася до регіоналів компактного проживання циган, крім того варто врахувати особливості традицій культури цієї етнічної групи, а саме схильність до кочового способу життя, що ускладнює завдання їх обліку та визначення кількості страчених в період окупації. Ми маємо приблизні дані про страту 600 осіб, з яких 108 осіб це евакуйовані цигани з Бессарабії. Щодо місць розстрілів є інформація про страту циган разом з євреями в Гуляйпільському районі на території колгоспу «Заповіт Ілліча» с. Гуляйполе та у с. Михайлівка.

Численні свідчення очевидців про перші заходи окупаційної влади на території Запорізької області дозволяють нам підтвердити висновок про цілеспрямований розшук та розстріли партійного та радянського керівництва, а також активістів, вслід за вступом німецьких підрозділів. Тому восени 1941 р. арешти та страти відбувалися практично в усіх населених пунктах регіону. Цілком зрозуміло, цей алгоритм дій складав систему безпеки нової влади, в основу якої було покладено терор та залякування, таким чином гітлерівці нанесли випереджувальний удар по політичним опонентам, знищували лідерів, які потенційно могли стати організаторами боротьби проти окупаційної влади.

Події перших днів показали, що новий режим надає перевагу тоталітарній моделі влади, її насильницькі методи управління суспільством нагадували радянські репресії. Смертні вироки євреям, циганам, партійно-радянським активістам виносилися ні за здійснені злочини, ні на підставі слідства та рішення судів, що суперечило правовим засадам та юридичним нормами демократичного суспільства.

Переслідування за політичними мотивами продовжувалися в 1942-1943 рр. Окупаційна влада жорстоким терором та каральними заходами реагувала на дії партизан, підпільників, вбивства солдат німецької армії, або службовців нової адміністрації.

У с. Радивонівка в Якимівському районі за вбивство мотоциклістів під час першого їх урочистого в'їзду до села розстріляли 50 мешканців, більшість з яких не мала жодного відношення до замаху, але на з'ясування обставин та причетних до цієї акції осіб німці час не витрачали [20].

В Якимівці в перші дні окупації окрім партійних активістів розстріляли мешканців села, яких звинуватили в переховуванні у своїх будинках та наданні допомоги пораненим червоноармійцям. За перерізані дроти в під час наступу німців під Олександрівкою стратили близька 30 селян [20].

Широко відомі події, що розгорнулися в селах Кирилівка та Горіле Якимівського району. У стозі соломи було знайдено тіло вбитого фашистського солдата, за що розплатилися життям 48 мешканців сіл, яких розстріляли в урвищі над Молочним лиманом [18, с.137].

У селі Балки Василівського району стратили 36 осіб за допомогу партизанам. Масштабні каральні заходи розгорнулися на території Кам'яно-Дніпровського та Великобілозерського районів області. У Кам'янці-Дніпровській за офіційною радянською статистикою окупаційна влада знищила 600 осіб, за даними колективу обласного пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» - 1062 особи, з яких 560 не

вдалося встановити прізвища. Під час облоги 15 лютого 1942 р. у селі було схоплено та розстріляно 160 осіб, у червні 1942 р. – 300 [18, с.219, 342-343].

За підозрою у зв'язках із партизанами заарештованих 280 мешканців с. Велика Білозерка розстріляли в ніч на 25 липня 1942 р. у протитанковому рові на околиці села. Після викриття підпільної групи в с. Вознесенка (до 1958 р. – Вознесенське) Мелітопольського району наприкінці 1941 р. в ході каральних заходів розстріляли 234 мирних мешканців [18, с.352, 450].

Окупаційна влада значну увагу приділяла завданню забезпечення громадського спокою та дотримання мешканцями суворої суспільної та виробничої дисципліни. Наприклад, М.М. Пензій (1930 р.н., с. Мала Білозерка) запам'ятала із періоду окупаційного життя: «А було німець поставе велисопед, або мотоцикл, вони ж тільки їздили. Хай сутки стоїть, ніхто не візьме. Хай тільки хто візьме – зразу розстріляють» [13, с.95].

Мешканець м. Бердянськ Анатолій Панфілов, якому в період окупації було 10 років, добре пам'ятає про комендантський час. Хлопчика здобре запам'ятав, що за порушення режиму жорстоко карали, навіть розстрілювали, тому ввечері місто наче вимирало [21].

Приреченими на смерть в умовах влади, яка керувалася фашистською ідеологією, стали важко хворі та особи із обмеженими фізичними можливостями. Ставлення до цієї категорії громадян, турбота про інвалідів та хворих свідчить про гуманізм суспільства, а ось окупаційна влада утримання хворих, які не могли працювати, вважала тягарем, що приносить збитки. В «Акті про злочини німецько-фашистських окупантів в районах Запорізької області» наведено факт розстрілу 157 дітей в Преславській колонії Приморського району. Позбавлятися від дітей почали практично одразу після встановлення німецької влади. Наприкінці жовтня 1941 р. до розстрільного списку внесли прізвища 78 дітей-євреїв та тих, хто не спроможен працювати, наступний розстріл вихованців закладу відбувся навесні 1943 р. [22, с.158-159].

Німецькі табори для військовополонених для місцевих мешканців та для тих, кому пощастило вижити в них, запам'яталися практично повною відсутністю будь-яких умов для перебування в тих місцях людини. В тих умовах радянські воїни фактично були приречені на довгу, мученицьку смерть від голоду, голоду та фізичного виснаження. Незважаючи на те, що німці відпускали військовополонених, дозволяли їм повертатися до рідної місцевості, в таборах залишалася значна кількість ув'язнених, які не витримували умов та гинули.

За висновками НДК на території області за період окупації загинуло 15916 радянських військовополонених. Український дослідник В.Король наводить приклади найбільших місць утримання німцями військовополонених на території Запорізької області. Наприклад, в м. Запоріжжі табір знаходився в районі заводу №29, в якому в серпні 1942 р. утримувалося близько 3000 осіб, але не менше половини з них померло. У жовтні 1943 р. до табору у Пологівському районі німці доправили 7000 осіб. Жорстоко розправилися із полоненими у квітні 1942 р. в таборі в Оріхівському районі: до сараю загнали 2000 чоловік, три дні їх не випускали звідти, а потім тих, хто не міг рухатися закололи багнетами [23, с.104].

Судово-медична експертиза НДК у 1943-44 рр. досліджувала ексгумовані трупи у тому числі з метою встановлення причин смерті. На території кладовища поруч із табором для військовополонених, у загальному могиляннику комісія не виявила трупи із вогнепальними ушкодженнями, за висновками експертів смерть спричинили здебільшого голод та інфекційні хвороби [4, арк.16].

Обірвані, голодні, хворі полонені справляли гнітюче враження на місцеве населення. Їх стан не міг не викликати людського співчуття, до того ж у багатьох із мешканців рідні чоловіки на початку війни були мобілізовані, тому люди бачили в муках та болях ув'язнених страждання своїх близьких. Жителі області, як і в інших місцевостях окупованої України, намагалися допомагати бранцям в різні способи. Підгодовували, передавали теплий одяг, а коли розпочалася кампанія розпуску полонених, місцеві часто поручалися за них, на нідставі чого їх відпускали.

Ми не маємо можливості встановити точну кількість загиблих мешканців Запорізької області за період окупації, але це не знімає відповідальності за здійснені розправи, порушення прав людини та приниження людської гідності. Один тоталітарний терористичний режим змінив інший, але насамперед страждали звичайні громадяни. На жаль, не залишили в спокої наших співвітчизників і після звільнення від окупації.

Джерела та література

1. Рыбаковский Л.Л. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне // Социологические исследования. – 2000. - №8. – С.89-97.
2. Земсков В. К вопросу о масштабах людских потерь СССР в ВОВ (В поисках истины) // Пыхалов И.В. «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне / И. Пыхалов, Л. Лопуховский, В. Земсков, И. Ивлев, Б. Кавалерчик. – М. : Яуза : Эксмо, 212. -с.242-259.
3. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Харків : Прапор, 2004. – 376 с.
4. Акт государственной комиссии по установлению и расследованию о зверствах, грабежах и убийствах немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками в городе Запорожье // ДАЗО. – Ф.Р-1682. – Оп.2. - Спр.2. – Арк.9-18.
5. ДАЗО. – Ф.Р-3192. – Оп.1. - Спр.4.
6. ДАЗО. – Ф.Р-3192. – Оп.1. - Спр.5.
7. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. : Сборник документов. – Запорожье, 1959.
8. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» від 11 травня 1999 р. №494/99 // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/494/99>.
9. Книга Скорботи України. Запорізька область / Головна ред.кол.: І.О.Герасімов (керівник) та ін.; обласна ред.кол.: А.В. Казачук (керівник) та ін. – 3: ВПК «Запоріжжя». Пошуково-видавниче агенство, 2000.
10. Рибченко Л. Йшла у бій «чорна піхота» // <http://www.imzak.org.ua/articles/article/id/2993>
11. Гриневич В. Військові мобілізації в Україні 1943—1944 років. «Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим вождем товаришем Сталінін» // «Дзеркало тижня. Україна». – 2005. – №34.
12. Молодик М. Дещо з історії. – Запоріжжя: Видавничий комплекс ВАТ «Мотор-Січ», 2001. – 116 с.

13. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т.3. – 516 с.
14. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т.9. – 412 с.
15. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.231.
16. Катастрофа // Мелітопольские ведомости. – 2010. – 27 января – 2 февраля.
17. Величко О. «Розкажіть усім про наші страждання...» // Запорізька правда. – 2011. – 29 вересня.
18. История городов и сел Украинской ССР в 26 тт. Запорожская область. – К.: УСЭ, 1981. – 726 с.
19. Шайтан И. Мелітопольские караимы // Мелітопольские ведомости. – 1994. – 13 грудня.
20. Якимівський район у полум'ї Великої вітчизняної війни // Слово трудівника. – 2010. – 24 квітня.
21. Живые свидетели // Бердянские ведомости – 2010. – 16 сентября.
22. Морозюк В. Червоні роси (Альманах пам'яті і Милосердя). – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2004. – 223 с.
23. Король В. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. // Історичний журнал. – 2009. – №3. – С. 95-106.

Винарчук Т. В. Жертвы оккупационной власти на территории Запорожской области в годы Второй мировой войны

В представленной публикации рассматривается проблема достоверности советской официальной статистики жертв мирного населения в период оккупации на территории Запорожской области. Официальные данные были определены по результатам поисковой работы Черезвычайной государственной комиссии по восстановлению и расследованию преступлений немецко-фашистских захватчиков, которая действовала с ноября 1942 г. по март 1946 г. Украинские и зарубежные исследователи допускают, что в процессе подсчетов количество жертв мирного населения могло быть завышено за счет отнесения к погибшим людей, которые не вернулись из эвакуации, или отсутствовали по другим причинам, погибших новобранцев призыва 1943-44 гг. из местного населения. Автор статьи приводит примеры массовых расстрелов евреев, партийного и советского актива, карательный мероприятия оккупационной власти.

Ключевые слова: оккупация, Запорожская область, Вторая мировая война, статистика.

Vinarchuk T. V. Victims of occupational authorities on the territory of Zaporizhzhya region during the Second World War

The article deals with the problem of authenticity of official Soviet statistics of victims among civilians during the occupation in the territory of Zaporizhzhya region. Official information was based on the results of searching work of Emergency state commission on the rehabilitation and investigation the atrocities-fascist invaders, which worked from November 1942 to March 1946. Ukrainian and foreign researchers assume that during the process of counting the number of victims among civilians could be overstated due to the reference to the dead people who have not returned from evacuation, or was absent for other reasons, the dead recruits of 1943-44. military draft of the local population. The author gives examples of mass executions of Jews, Party and Soviet activists, punitive measures of occupational power.

Keywords: occupation, Zaporizhzhya region, World War II, the statistics

УДК 284(477)''1939/1945''

Т. В. Грушева

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІЛЮЗІЯ СВОБОДИ

У статті аналізується релігійно-церковна політика німецької влади часів Другої світової війни. Розглядається діяльність п'ятидесятників, євангельських християн баптистів, євангельських християн та адвентистів сьомого дня в Україні на окупованій території. Вивчаються взаємини радянської держави та протестантів часів війни. Відзначається, що поширенню релігійних настроїв в Україні сприяли німецька та радянська влади, які використовували релігійність населення в своїх цілях. Політичні фактори призвели до активізації релігійного середовища.

Ключові слова: Друга світова війна, протестанти, Церква, релігійна організація (група), держава.

Сучасна поведінка віруючих протестантів певною мірою є наслідком радянської моделі державно-церковних відносин. Тому розв'язання причин напруженості у взаєминах держава – віруючі є сьогодні актуальним та має практичне значення. Питанню державно-релігійних відносин часів Другої світової війни присвячені нечисельні роботи сучасних українських науковців. Виділимо ті з них, що досліджують протестантські громади зазначеного періоду. Веденєєв Д.В. та Лисенко О.Є. у своїй спільній роботі розглядають релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб [1]. Титаренко Д.М. детально висвітлює політику нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації [2]. У центрі уваги наукових пошуків Саламахи І. є вивчення взаємин у протестантському середовищі, а також становище протестантських громад часів німецької окупації [3]. Роботи, що вийшли з релігійного середовища, теж не оминають історію церков часів Другої світової війни. Це, в першу чергу, такі автори, як: Франчук В.І. [4], Санніков С.В., Решетников Ю.Є. [5]. Особливу цінність у цих роботах представляє «усна історія» та оприлюднене листування очевидців подій. За мету даної статті ми ставимо з'ясування особливостей діяльності церков п'ятидесятників (християн євангельської віри (ХЄВ)),